

11-nji tema: Türkmen Türkçesinde geçmiş zaman şekilleri
(Türkmen dilinde işligiň öten zaman formalary)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini zygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleşme medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

❖ Nämälim dowamly öten zaman

Nämälim dowamly öten zaman düýp işlikleriň yzyna **-ardy, -erdi** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany Köplük sany

1. Oka-ardy-m, gel-erdi-m, oka-ardy-k, gel-erdi-k
2. Oka-ardy-ň, gel-erdi-ň , oka-ardy-ňyz, gel-erdi-ňiz
3. Oka-ardy, gel-erdi, oka-ardy-lar, gel-erdi-ler

Nämälim dowamly öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işlige **-ma, -me** ýokluk goňulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Şonda **-ýardy, - ýärdi** zaman şekiliniň r sesi z sesine öwrülýär: okardym-okamazdym... görnüşinde .

Nämälim dowamly öten zaman hem sözlemde gelşine garap, birnäçe manylary aňladýar:

1. Geplenip durlan pursatdan has öň geçmişde uzak wagtlap dowam eden ýa-da gaýtalan gymyldy-hereketiň wakanyň, ýagdaýyň sözleýjä mälimdigi aňladylýar. Meselem: Bular mallary gaty gowy bakardylar, nirede otlyk ýer bolsa, şol ýerik *sürüp äkiderdiler* (A. Durdyýew). Dursun şäherdekä obany görmegi *arzuw ederdi* (H. Ysmaýylow).

2. Öten zamanda bolup biljek, emma belli bir şertiň ýokdugy sebäpli bolmadyk gymyldy-hereket, waka, ýagdaý hakda ökünmek, gynanmak bilen çak etmek aňladylýar. Meselem: Hiç bolmanda, ol agasynyň ýanynda çopançylygy öwrenen bolsa-da *gowy bolardy*.

Has dowamly hereket, waka, ýagdaý düzümlü işligiň birinji böleginiň ortak işligiň –ar, -er, ikinji böleginiň hem nämälim dowamly öten zamanda gelen şekilleri bilen aňladylýar. Meselem: Eger dogrusyny aýtsak, Rejep şu mahala çenli onuň ady mugallymyň gyzydyr *öýder ýöwerdi* (H. Ysmaýylow).

Bulardan başga-da, “*alar gider oturardy*”, “*geplär gider oturardy*” şekilinde hem gelip, geplenip durlan pursatdan öň bolup geçen dowamly, zygider gymyldy-hereketi aňlatmak türkmen diline häsiýetlidir.

❖ Hyýal-meýil öten zaman

Belli bir subýektiň bir gymyldy-hereketi, wakany, ýagdaýy ýerine ýetirmäge hyýal, meýil, niýet edendigini, isleg bildirendigini, emma belli bir sebäbe görä, sözlenýän pursata çenli amala aşmandygyny görkezýär. Ol düýp işligiň soňuna -jakdy, -jekdi çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahsan goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar:

Birlik sany

Köplük sany

- 1.Oka-jakdy-m, gel-jekdi-m, oka-jakdy-k, gel-jekdi-k
- 2.Oka-jakdy-ň, gel-jekdi-ň, oka-jakdy-ňyz, gel-jekdi-ňiz
- 3.Oka-jakdy, gel-jekdi, oka-jakdy-lar, gel-jekdi-ler

Hyýal-meýil öten zamanyň ýoklugy iki hili ýol bilen, ýagny – jakdy, -jekdi çylşyrymly goşulmanyň –jak, jek böleginden soň “däl” inkärlik aňladýan sözüň zyndan degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar: **okajak däldim, geljek däldim**... hem-de düýp işlikden soň –ma, -me ýokluk goşulmasynyň, ondan soňra –jakdy, -jekdi we degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar: **okamajakdym, gelmejekdim**.

Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň ortasynda belli bir ýagdaýda ýöňkeme goşulmalaryndan soň getirilýär: *okajakmydym, geljekmidim okajakdymmy, geljekdimmi* we ş.m.

Hyýal-meýil öten zamanyň sözlemde gelşine görä aňladýan manylary şulardyr: Belli bir adamyň bir gymyldy-hereketi, wakany ýagdaýy ýerine ýetirmäge hyýal-meýil edýändigini, ýöne onuň haýsydyr bir sebäbe görä amala aşmandygyny aňladýar: Meselem: *okajakdym, işlejekdim, ýazjakdym, geljekdim*...

Hyýal-meýil öten zaman şekilindäki işlikden aňlanylýan gymyldyhereketiň, wakanyň eger bir sebäp ýüze çykmasa, onuň hökman amala aşjakdygyny sözleýji berk ynam bilen garaýar hem şony açyk göz önüne getirip, çaklama öňe sürýär. Meselem: Eger biz garşylyk görkezsek, biziň hemmämiziň takdyrymyz ölüm bilen *gutarjakdy* (A. Gowşudow).

❖ Öňki öten zaman

Işligiň öňki öten zamany geplenip durlan pursatdan has ir wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi, wakany aňladyp, düýp işlikleriň soňuna -

ypdy, -ipdi çylşyrymly goşulmanyň we degişli ýöňkeme goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar:

Birlik sany

Köplük sany

- 1.Oka-apdy-m, gel-ipdi-m, oka-apdy-k, gel-ipdi-k
- 2.Oka-apdy-ň, gel-ipdi-ň, oka-apdy-ňyz, gel-ipdi-ňiz
- 3.Oka-pdy, gel-ipdi, oka-apdy-lar, gel-ipdi-ler

Öňki öten zamanyň ýoklugy düýp işlige -mandy, -mändi goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar, degişlilik goşulmasy şonuň yzyndan goşulýar: Meselem: **okamandym, gelmändim, okamandyň, gelmändiň, okamandy, gelmändi...**

Öňki öten zaman geplenip durlan pursatdan has ir wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi görkezmek bilen çäklenmän, sözlemde gelşine görä, ýakyn wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi hem aňladýar. Meselem: Mämmet baý düýn harmana **gidipdi** (A.Durdyýew).

Öňki öten zaman şekilindäki işlik sözlemde tas, tasdan ýaly modal sözler bilen bilelikde gelseler, eger barlyk şekilde gelen hem bolsa, onda amala aşmadyk gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Men **tas alypdym**. Sen **tas gidipdiň**.

Sorag goşulmasy **-ypdy, -ipdi** çylşyrymly goşulmanyň ortasyndan gelýär: okapmydyň? gelipmidiň? Kähalatda öten zamanyň yzyndan hem goşulýar. Okapdymmy, gelipdimmi, okapdyňmy, gelipdiňmi we ş.m.

❖ Nämälim hekaýa etme öten zaman

Nämälim hekaýa etme öten zaman, esasan, has öňräk bolup geçen gymyldy-hereketi, wakany ýa-da şonuň netijesini gören ýaly edip habar bermegi aňladyp, köplenç, ertekilerde, rowaýatlarda, wakanyň geçjek yeriniň ýagdaýyny beýan etmekde we beýleki ýagdaýlarda ulanylýar, -an, -en öten zaman ortak işliginiň barlyk şekilde gelen sözleriň üsti bilen aňladylýar. Bu zaman şekili häzirki zaman türkmen edebi dilinde diňe üçünji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda barlyk galyplarynda gelen görnüşi ulanylýar. Sorag goşulmasyny kabul etmeýär. Meselem:..ynha ýedi sany möjek palaw bişirip *oturan*. Geçi salam berip *baran*. Eşek bilen gulan ogurlygyň üstünde *tutulanlar* (Türkmen halk ertekileri).

Hekaýa etme öten zamanyň yzyna **-myş, -miş** şekiliniň goşulyp ulanyşy hem duş gelýär. Meselem: **Soranmyş** bir wagt Aý Güne bakyp...

(G.Gurbansähedow).

❖ Subýektiw öten zaman

Işligiň subýektiw öten zamany düýp işlige **-ypdyr, -ipdir** çylşyrymly goşulmanyň we degişli ýöňkeme goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Sözlenýän pursatdan öň bolup geçen gymyldy-hereketi, hadysany ýerine ýetirmäge dogrudan-dogry sözleýjiniň özi gatnaşyp, emma ony duýman, anman ýadyndan çykaryp, tötänden hem ýadyna düşürendigi bildirilýär. Sözleýjiniň özi gatnaşmadyk, görmedik bolsa-da, başga biriniň aýdanyna esaslanyp, pikir ýöredýändigini aňladýar.

Birlik sany

Köplük sany

1. **Oka-pdyr-yn, gel-ipdir-in, oka-pdyr-ys, gel-ipdir-is**
2. **Oka-p(dyry)-syň, gel-ip(dir)-siň, oka-p(dyry)-syňyz, gel-ip(dir)-siňiz,**
3. **Oka-pdyr , gel-ipdir, oka-pdyr-lar , gel-ipdir-ler,**

Bu öten zamanyň ýoklugy düýp işlige – mandyr, -mändir çylşyrymly goşulmanyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okamandyryn, gelmändirin, okamandyrsyň, gelmändirsiň, okamandyr, gelmändir, okamandyrys, gelmändiris, okamanyrsyňyz, gelmändirsiňiz, okamandyrlar gelmändirler.*

- dyr, -dir goşulmasy ikinji ýöňkemäniň birliginde we köplüğünde düşürilýär: *ýazypsyň, ýazypsyňyz* görnüşinde gelse-de, mana täsir etmeýär. Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň ortasynda *oka-manmy-dyr-yn, gel-män-mi-dir-in* görnüşinde gelýär. Kähalatda *okamandyrynmy* görnüşde ýöňkeme goşulmasyndan soň hem getirilýär. Üçünji ýöňkemedede sorag goşulmasynyň öňündäki –dyr, -dir düşürilip hem ulanylýar: *okapmy, gelipmi, okamanmy, gelmänmi* we ş.m.

Subýektiw öten zaman şu manylary aňladýar:

Sözlenýän pursatdan öň bolup geçen gymyldy-hereketi, hadysany gürrüňberýär. Meselem: **okapdyrlar, ýazypdyrlar, işläpdirler** we ş.m.

Sözleýjiniň sözlenýän pursatdan öň bolup geçen gymyldy-herekete, hadysa onuň hut özi gatnaşyp, ýöne bir sebäp bilen ýadyndan çykarandygy, tötänden ýadyna salandygy aňladylýar. Meselem: Eýsem onda men Hoşgeldiniň göwnüne gaty **degipdirin-ow** (A.Gowşudow).

Eger subýektiv öten zamanyň **-ypmyş, -ipmiş** görnüşi ulanylsa, onda sözleýjiniň özi gatnaşmadyk, görmedik bolsa-da, başga biriniň aýdanyna, amala aşyrylan gymyldy-hereketiň hadysanyň netijesine esaslanyp, pikir ýöredýändigini aňladylýar. Meselem: Görogly ony taryp edip, bu sözi *aýdypmyş* (“Görogly”)

❖ Çaklama öten zaman

Çaklama öten zaman düýp işlikleriň yzyna -andyr, -endir çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar:

Birlik sany

Köplük sany

- 1. Oka-ndyr-yn, gel-endir-in, oka-ndyr-ys, gel-endir-is**
- 2. Oka-n(dyr)-syň, gel-en(dir)-siň, oka-n(dyr)-syňyz, gel-en(dir)-siň**
- 3. Oka-ndyr, gel-endir, oka-ndyr-lar, gel-endir-ler**

Ikinji yönkemäniň birlik we köplük sanlarynda köplenç - dyr, - dir düşürilip: *okansyň, gelensiň, okansyňyz, gelensiňiz* görnüşde-de ulanylýar.

Çaklama öten zamanyň ýoklugy “däl” sözüniň üsti bilen aňladylýar: *okan däldirin, gelen däldirin, okan-däl(dir)siň, gelen-däl(dir)siň, okan däldir, gelen däldir, okan däldiris, gelen-däldiris, okan däl(dir)siňiz, gelen däl(dir)siňiz, okan däldirler, gelen däldirler.*

Sorag goşulmasy, esasan şahs görkezýän goşulmanyň soňuna ýada öten zaman ortak işlik şekiliniň soňuna goşulýar: *okandyrynmy? gelendirinmi? ýada okanmydyryn, gelenmidirin* görnüşde.

Çaklama öten zamanyň aňladýan manylary şulardan ybaratdyr:

Sözlenýän pursatdan öň umuman bolup geçen gymyldy-herekete, işe, hadysa, ýagdaýa sözleýjiniň özi gatnaşman, ol barada özünüň pikirini, çaklamasyny ýöredýändigini görkezilýär. Meselem: Häzir meni dost –

ýarlarym **ýatlandyr**. Olar bize **gelendirler**. Meniş ýazan hatym oňa **gowşandyr**.

Öten zamanda bolup geçen gymyldy-herkete, waka, ýagdaýa sözleýjiniň berk ynanýandygyny şoňa görä-de, ony diňleýjä duýdurmak, ynandyrmak, öwüt-nesihat bermek, nygtamak, subut etmek maksady bilen aýdýandygy aňladylýar. Meselem: Adam oglunuň gözi daşyna **bakyp durandyr**. Hudaý hatda gursagyňdan hem **seredip durandyr**.

Çaklama öten zaman şekilinde gelen sözler, kähalat sözlemde gelşine görä, umumy häzirki zamanyň manysyny-da aňladýar. Meselem: Şu wagt meni dost-ýarlarym **ýatlandyr**. Olar häzir biziň öýümüzde **oturandyrlar**. Bulardan başga-da, öten zaman işliginiň **-anmyş, -enmiş, -ypmyş, -ipmiş** şekilleri-de türkmen dilinde ulnylýar: **aýdanmyş, gülenmiş, alypmyş, gidipmiş...**